

Zgłoszony do druku: 02.03.2025

Przyjęty do druku: 15.09.2025

DOI: <https://doi.org/10.12775/AKZ.2025.003>

ALIAKSANDR HRUSHA

(Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk)

KANCELARIE WIELKIEGO KSIĘSTWA LITEWSKIEGO I KRÓLESTWA POLSKIEGO W LATACH 1492–1506

Aspekt porównawczy

Słowa kluczowe

Wielkie Księstwo Litewskie, Królestwo Polskie, porównanie, kancelarie, struktura i organizacja, urzędnicy

Keywords

Grand Duchy of Lithuania, Kingdom of Poland, comparison, chanceries, structure and organization, officials

Streszczenie

Celem artykułu jest odnalezienie i próba wyjaśnienia kontrastów i zbieżności między kancelariami monarszymi Wielkiego Księstwa oraz Królestwa Polskiego w latach 1492–

ALIAKSANDR HRUSHA – dr hab., profesor w Instytucie Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk. Specjalizuje się w badaniach nad kulturą pisma i prawa, w paleografii cyrylicy, dyplomatyce Wielkiego Księstwa Litewskiego na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych oraz edycji źródeł dokumentalnych. Autor m.in. syntezy historii dokumentu prawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego z końca XIV–pierwszej tercji XVI w. (Krizis doveriâ? Poâvlenie i utverzdenie pravovogo dokumenta v Velikom Knâzestve Litovskom (konec XIV – pervaaâ tret' XVI v.), Moskwa–Sankt Peterburg 2019).

E-mail: ahrusha@ihpan.edu.pl

ORCID ID: 0000-0003-2327-3960

1506. Wyniki porównania posłużą przede wszystkim do rekonstrukcji organizacji i działalności kancelarii litewskiej. Przedmiotem porównania są poniższe aspekty: charakter instytucji i stanowisk; struktura; zakres obowiązków pracowników kancelarii; skład urzędników pod względem stanu świeckiego i duchowego; liczba pracowników; praktyki i procedury związane z dokumentowaniem decyzji władz i przechowywaniem pisemnych informacji. Główne różnice między kancelariami były następujące. Na czele kancelarii litewskiej stała wpływowa osoba świecka. Urząd kanclerza był zawsze połączony z urzędem wojewody wileńskiego. Pisarze kancelarii byli podzieleni według zasady językowej. Najniżsi rangą pracownicy nosili oryginalną nazwę „diak”, nawiązującą do wczesnych form organizacji komunikacji pisemnej. Nie istniało stanowisko podobne do pisarza kancelarii królewskiej. Formuły ruskie „правил”, „приказал” i „сам” mogły mieć niezależne pochodzenie i pojawić się bez wpływu dokumentu łacińskiego. Różnice polegały również na składzie dokumentów Metryki i sposobie ich zapisywania do tych ksiąg. Główna bliskość obu kancelarii polegała na takich cechach, jak obecność stanowiska pisarza najwyższego, funkcje pisarzy i diaków, które były zbliżone do obowiązków odpowiednio sekretarzy i pisarzy królewskich. Kancelaria gospodarska była głęboko zintegrowana z systemem władzy i administrowania Wielkiego Księstwa Litewskiego. Nie mogła zapożyczać wzorców i modeli, jeśli groziło to naruszeniem podstawowych założeń tego systemu. Kancelaria wielkiego księcia w swojej działalności opierała się na zwyczajach i tradycji, podobnie jak inne instytucje administracyjne Wielkiego Księstwa. To właśnie siła panującej tradycji sprawiała, że kancelaria wielkiego księcia była bardzo ostrożna w zakresie przyjmowania wzorców i modeli nawet z kraju, z którym łączyły ją bliskie więzi polityczne i jeden monarcha. Kancelaria gospodarska była instytucją pomocniczo-techniczną, ściśle związaną z osobą hospodara. Mimo to władca nie był w stanie wprowadzać innowacji do jej organizacji i działalności.

Summary

The Chanceries of the Grand Duchy of Lithuania and the Kingdom of Poland between 1492 and 1506: A Comparative Aspect

The aim of the article is to identify and explain the contrasts and similarities between the royal chanceries of the Grand Duchy of Lithuania and the Kingdom of Poland in the years 1492–1506. The results of this comparison primarily serve to reconstruct the organization and functioning of the Lithuanian chancery. The comparison focuses on the following aspects: the nature of the institution and its offices; structure; the scope of duties of chancery staff; the composition of officials in terms of secular and ecclesiastical status; staff numbers; and practices and procedures related to documenting governmental decisions and preserving written information. The main differences between the two chanceries were as follows. The Lithuanian chancery was headed by an influential secular figure, with the office of chancellor always combined with that of the voivode of Vilnius. The chancery scribes were divided according to linguistic principles. The lowest-ranking employees bore the distinctive title diak, referring to early forms of written communication organization. There was no position comparable to that of a royal chancery scribe. The Ruthenian formulae ‘правил’, ‘приказал’, and ‘сам’ may have had independent origins, appearing without influence of Latin documents. Further distinctions concerned the composition of the documents within the Metrica and the manner in which they were recorded. The main similarity between the two chanceries lay in features such as the presence of a chief scribe position and

the functions of scribes and diaks, which corresponded respectively to those of royal secretaries and clerks. The grand ducal chancery was deeply integrated into the system of governance and administration of the Grand Duchy of Lithuania. It could not adopt foreign models if doing so threatened the fundamental assumptions of this system. In its operations, the grand ducal chancery relied on custom and tradition, like other administrative institutions of the Grand Duchy. The strength of prevailing tradition made the chancery highly cautious in adopting patterns and models, even from a country with which it shared close political ties and a common monarch. Although the grand ducal chancery was an auxiliary and technical institution closely tied to the ruler, he was unable to introduce innovative changes into its organization and activity.

Wprowadzenie

Niniejsze opracowanie wprowadza na pole porównania instytucji władzy i zarządzania dwóch państw, które od końca XIV w. pozostawały w ścisłym związku politycznym, ale jednocześnie jedno z nich – Korona Polska – jak uznaje historiografia, było źródłem wzorców i modeli dla systemu politycznego i administracyjnego Wielkiego Księstwa Litewskiego¹.

Celem artykułu jest odnalezienie i próba wyjaśnienia kontrastów i zbieżności między kancelariami monarszymi Wielkiego Księstwa oraz Królestwa Polskiego. „Równoległe porównanie” kancelarii różnych, ale politycznie bliskich sobie państw pozwoli na ustalenie nowych faktów, przetestowanie istniejących hipotez i twierdzeń oraz zaproponowanie pewnych wyjaśniających modeli odnoszących się zarówno do samych kancelarii, jak i historii instytucjonalnej tych państw.

Wyniki porównania posłużą przede wszystkim do rekonstrukcji organizacji i działalności kancelarii litewskiej. Stosując podejście porównawczo-historyczne, będę szukał odpowiedzi na poniższe pytania. Do jakiego typu instytucji można zaliczyć tę kancelarię? Jakie zasady w zakresie podejmowania udokumentowanych decyzji panowały w Wielkim Księstwie? Czy można zgodzić się z opinią Ireny Sułkowskiej-Kurasiowej, że kancelaria litewska korzystała „w znacznej mierze z doświadczeń kancelarii koronnej i jej personelu”?². W jakich warunkach instytucje władzy i zarządzania Wielkiego Księstwa zażyły wzorce i modele koronne? Jaka była rola tradycji w organizacji i działalności kancelarii tego państwa?

¹ Wśród ostatnich prac: Zakrzewski, *Wielkie Księstwo Litewskie*, 38–57.

² Sułkowska-Kurasiowa, „Metryka Litewska”, 99.

Zamierzam porównać kancelarie Wielkiego Księstwa Litewskiego i Królestwa Polskiego w następujących aspektach: charakter instytucji i stanowisk; struktura; zakres obowiązków pracowników kancelarii; skład urzędników pod względem stanu świeckiego i duchowego; liczba pracowników; praktyki i procedury związane z dokumentowaniem decyzji władz i przechowywaniem pisemnych informacji.

Wybór okresu przypadającego na panowanie Jana Olbrachta w Królestwie Polskim (1492–1501) i Aleksandra w Wielkim Księstwie Litewskim, a następnie jednocześnie w Wielkim Księstwie i Koronie (1492–1506), uwarunkowany jest przede wszystkim stopniem jego opracowania. Dzięki historykom, którzy reprezentują różne historiografie narodowe, szkoły i pokolenia, dzieje kancelarii Wielkiego Księstwa i Królestwa Polskiego tego okresu są, moim zdaniem, najlepiej zbadane. To samo jest podstawą wyboru wspomnianych aspektów badania.

Poważny wkład w badanie tych kancelarii wnieśli Nikołał Biereżkow, Irena Sułkowska-Kurasiowa, Egidijus Banionis, Krzysztof Pietkiewicz, Waldemar Chorążyczewski i inni badacze³. Prace tych autorów posłużą jako źródło dla moich rozważań.

Zdaję sobie sprawę, że nie będąc specjalistą w zakresie badań nad kancelarią królewską i jej działalnością, nie jestem w stanie uzyskać wysoce uzasadnionych wyników. Starając się jednak przynajmniej zbliżyć do tego, opieram się na swoim doświadczeniu w badaniu kancelarii litewskiej, pewnych podobieństwach między systemami politycznymi Wielkiego Księstwa i Korony Polskiej oraz dość całościowym spojrzeniu na kancelarię Królestwa Polskiego, ukształtowanym dzięki pracom głównie I. Sułkowskiej-Kurasiowej i W. Chorążyczewskiego.

Charakter instytucji i stanowisk

Waldemar Chorążyczewski nie bez podstaw uznaje, że urzędy kanclerza i podkanclerzego w Koronie Polskiej miały charakter państwowy: były związane z Koroną, a nie z osobą króla⁴. Jeśli chodzi o Wielkie Księstwo Litewskie, relacje między władcą a urzędnikami kancelarii w dużej mierze (ale nie cał-

³ Odniesienia do prac tych autorów znajdują się poniżej.

⁴ Chorążyczewski, „Kancelarie centralne państwa”, 154; Chorążyczewski, „Polska kancelaria królewska”, 127.

kowicie) wykroczyły poza charakter osobisty. Świadczy o tym w szczególności fakt, że wyżej wymienione osoby nie zaprzestawały swojej działalności wraz ze śmiercią władcy (jak to miało miejsce na przykład po śmierci Witolda), lecz kontynuowały ją pod rządami nowego monarchy. Wiadomo na pewno, że kanclerz Mikołaj Radziwiłłowicz oraz wielu pisarzy i diaków wielkiego księcia Kazimierza służyło Aleksandrowi Jagiellończykowi⁵ (jak również działalność wielu pracowników kancelarii Aleksandra była kontynuowana za Zygmunta I Starego).

Urzędników tych tylko warunkowo można jednak nazwać funkcjonariuszami państwowymi. Kancelaria nie wykazywała absolutnie żadnej samodzielności. Wielki książę, jako zwierzchnik władzy wykonawczej, sądowniczej i ustawodawczej, osobiście sankcjonował wszystkie swoje ważniejsze decyzje. W szerokim okresie, od lat 40. XV w. do lat 40. XVI w., nie znam żadnego przypadku, aby kanclerz lub osoba, która go zastępowała, odmawiali władcy wystawienia dokumentu lub jego opieczętowania. Kancelaria pod tym względem pozostawała instytucją pomocniczo-techniczną⁶, odpowiedzialną za pisemną komunikację hospodara z poddanymi i światem zewnętrznym, za dokumentowanie i częściowo prawne zabezpieczenie jego działalności.

Najlepszym dowodem na taki charakter omawianej instytucji jest fakt, że wszyscy pisarze kancelarii litewskiej towarzyszyli hospodarowi podczas jego pobytu na terytorium Korony Polskiej. Tam formalizowali decyzje władcy, które dotyczyły Wielkiego Księstwa Litewskiego. Jaka była rola kanclerza w tych okolicznościach? Jak się wydaje – zminimalizowana. Od 1458/1459 r. osoba zajmująca stanowisko kanclerza była jednocześnie wojewodą wileńskim. Jako urzędnik lokalny nie mógł on na dłuższy czas opuszczać podległego mu okręgu. Co więcej, piastowanie stanowiska wojewody wileńskiego czyniło tę osobę członkiem ścisłej („преднейшей”) Rady hospodarskiej. Podczas nieobecności hospodara to właśnie ten przedstawiciel Panów Rady był jego głównym zastępcą w Wielkim Księstwie. Zdalne zarządzanie kancelarią było niemożliwe. Oznacza to, że podczas pobytu władcy w Koronie pisarze byli do jego bezpośredniej dyspozycji, a kanclerz pozostawał po prostu poza pracą instytucji.

O silnej zależności kancelarii od hospodara świadczy poniższy fakt. Nie ma żadnych dowodów na to, że prawo władcy do mianowania kanclerza wiązało

⁵ Lulewicz i Rachuba, *Urzędnicy centralni i dygnitarze*, 52, 122–3; Gruša, *Kancyliaryja Vialikaha Kniastva Litoŭskaha*, 144, 158–9.

⁶ Lûbavskij, *Litovsko-Russkij sejm*, 393–4; Gruša, *Kancyliaryja Vialikaha Kniastva Litoŭskaha*, 6.

się z jakimikolwiek ograniczeniami ze strony Panów Rady (o sejmie Wielkiego Księstwa w tym okresie oczywiście w ogóle nie ma mowy). Wielki książę nie przekazywał nikomu prerogatyw dotyczących obsady kancelarii. On sam, a nie kanclerz, mianował pisarzy i diaków. Nie wiadomo, w jakim stopniu kanclerz wpływał na wybór kandydatów na te stanowiska.

Pod tym względem struktura kancelarii była bardzo luźna. Przybierała różne konfiguracje w różnych okolicznościach: gdy gospodar znajdował się w Wielkim Księstwie Litewskim i gdy przebywał w Koronie Polskiej.

Wszystko to wskazuje, że kancelaria nie miała charakteru państwowego. Warto zdefiniować ją jako kancelarię gospodarską lub wielkoksiażącą.

Struktura kancelarii

Porównanie struktury kancelarii Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa pokazuje, że były one zbliżone, ale nie identyczne.

Kanclerz

Poniższe dwie różnice między wspomnianymi kancelariami powinny być rozpatrywane łącznie. Różnica pierwsza – aż do drugiej połowy XVI w. pisarze gospodarscy nigdy nie osiągnęli pozycji kanclerza. Rozwój ich kariery w tym kierunku był całkowicie zablokowany. Różnica druga – od czasu ustanowienia stałego urzędu powierzano go tylko wpływowym osobom świeckim⁷.

Jak można wyjaśnić te różnice? Mechanizm decyzyjny w aparacie centralnym Wielkiego Księstwa Litewskiego opierał się nie tyle na regulacjach prawnych, ile na osobistych możliwościach urzędnika, jego autorytecie społecznym, którego częścią był majątek osobisty. Zasoby te były niezbędne do wpływania na podejmowanie decyzji w zdecentralizowanym systemie zarządzania, w którym – zwłaszcza od drugiej połowy XV w. – w okresie niemal permanentnej nieobecności władcy w Wielkim Księstwie, będącego jednocześnie królem polskim, dużego znaczenia nabierał taki organ władzy i zarządza-

⁷ Mówiąc o kanclerzach i podkanclerzych królewskich, Chorążyczewski stwierdza: „Znali oni dobrze łacinę i nie musieli pochodzić z możnych rodzin. Pozwalało to mieć w kancelarii posłuszniejsze i sprawniejsze narzędzie władzy. Jan Olbracht przejął ten model po ojcu”. Chorążyczewski, „Polska kancelaria królewska”, 128.

nia jak Panowie Rada. Ta specyfika organizacji aparatu państwowego determinowała *notabene* wyłącznie świecki charakter urzędu kanclerza.

Innym źródłem tych wpływów było oficjalne stanowisko urzędnika. Jest bardzo charakterystyczne, że sama waga urzędu kanclerza nie była wystarczająca. Dlatego od 1458/1459 r. był on łączony ze stanowiskiem wojewody wileńskiego – najwyższym urzędem świeckim w Wielkim Księstwie, który dawał dostęp do pierwszych szeregów ścisłej Rady wielkksiążęcej.

Rola i znaczenie osobistych możliwości wyjaśniają, dlaczego nie awansowano na urząd kanclerza ze stanowiska pisarza. Dla tych, którzy aspirowali do kanclerstwa, stanowisko pisarza miało niewielki prestiż. Już na samym początku kariery przyszli kanclerze dążyli do wyższych i bardziej szacowanych godności, w tym związanych z zarządzaniem lokalnym.

Charakterystyczne, że w Królestwie Polskim istniała tendencja do ograniczania dostępu do stanowisk kanclerza i podkanclerzego przedstawicielom magnaterii oraz osobom piastującym urzędy wojewodów i kasztelanów⁸.

Na czele kancelarii królewskiej stali kanclerz i podkanclerzy⁹. W kancelarii litewskiej do reformy 1565/1566 r. nie było podkanclerzego¹⁰. Sądząc po tym, że władze Wielkiego Księstwa dążyły do nadania kanclerzowi dodatkowych wpływów i autorytetu, nie były zainteresowane tworzeniem konkurencyjnego stanowiska podkanclerzego.

Wszystkie te wyjaśnienia prowadzą do następujących pytań. Czy mianowanie duchownych na stanowiska kanclerza i podkanclerzego koronnego nie jest związane nie tylko ze znajomością łaciny, lecz także z próbą realizacji zasady prymatu prawa? A jednocześnie czy mianowanie wpływowych osób świeckich na stanowisko kanclerza i połączenie stanowiska kanclerza ze stanowiskiem wojewody wileńskiego w Wielkim Księstwie Litewskim nie są związane z realizacją zasady prymatu społecznego autorytetu i wpływu?

⁸ Chorążyczewski, „Kancelarie centralne państwa”, 153–4; Chorążyczewski, „Polska kancelaria królewska”, 127–8.

⁹ Sułkowska-Kurasiowa, *Polska kancelaria królewska*, 8–25; Chorążyczewski, *Przemiany organizacyjne polskiej kancelarii*, 57–72; Chorążyczewski, „Kancelarie centralne państwa”, 153–4; Chorążyczewski, „Polska kancelaria królewska”, 126–30.

¹⁰ Ten urząd pojawił się w aparacie centralnym Wielkiego Księstwa Litewskiego dopiero w 1566 r. (Lulewicz i Rachuba, *Urzednicy centralni i dygnitarze*, 146–7).

Podział pisarzy według języka w kancelarii Wielkiego Księstwa Litewskiego

Główną różnicą między kancelarią gospodarską a kancelarią królewską, która od razu rzuca się w oczy, jest istnienie podziału pisarzy i instytucji ze względu na język¹¹.

Jak pokazały badania K. Pietkiewicza, większość dokumentów kancelarii Wielkiego Księstwa Litewskiego była pisana w języku ruskim¹². Dla podkreślenia specjalizacji językowej pisarze piszący po łacinie w dokumentach ruskich mogli być nazywani „pisarzami łacińskimi”¹³. Zakładam, że termin „sekretarz” w tych dokumentach¹⁴ występował raczej jako synonim niż jako oznaczenie wyższego statusu pisarza łacińskiego¹⁵.

Po raz pierwszy o podziale instytucji według języka wspomina źródło z 1501 r. Pisarz Fedor Januszkowicz jest w nim wymieniony jako „de cancellaria Ruthenorum notario supremo”¹⁶. Podział ten znany jest również z późniejszych źródeł¹⁷.

Stan badań nad przyczynami szerokiego stosowania języka ruskiego w komunikacji między władzą a poddanymi jest taki, że można jedynie odnotować zaskakującą siłę tradycji, która była związana ze wspomnianą komunikacją. Tradycja ta z powodzeniem konkurowała z językiem łacińskim, który m.in. spełniał funkcję ideologiczną, będąc znakiem przynależności do wspólnoty chrześcijańskiej¹⁸.

¹¹ Więcej szczegółów na ten temat: Gruša, *Kancyliaryja Vialikaha Kniastva Litoŭskaha*, 59–62.

¹² Pietkiewicz, „Dokument ruski”, 71–2; Pietkiewicz, „Uwagi o dokumencie łacińskim”, 21.

¹³ Np. Baliulis, *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6*, 204 (1499 r.); Fijałek i Semkowicz, *Kodeks dyplomatyczny*, 719 (1506 r.).

¹⁴ Np. Baliulis, Dubonis, i Antanavičius, *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 5*, 113 (1498 r.), 143 (1500 r.), 146 (1500 r.); Baliulis, *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6*, 303 (1503 r.).

¹⁵ Jest wątpliwe, że tatarscy pisarze działali przy kancelarii (Gruša, *Kancyliaryja Vialikaha Kniastva Litoŭskaha*, 62). Więcej szczegółów na temat niektórych pisarzy tatarskich: Liubaja, „Talmačy i pisary tatarskija”; Lûbaâ, „Osobennosti organizacii i deâtel'nosti”.

¹⁶ Fijałek i Semkowicz, *Kodeks dyplomatyczny*, 620; Pietkiewicz, *Wielkie Księstwo Litewskie*, 21.

¹⁷ Lazutka, Valikonytė, Kirkienė, i Karpavicienė, „Jvadas”, X, LXXXIII.

¹⁸ Gruša, *Krizis doveriâ?*, 217.

Pisarze najwyżsi

W latach 70. XV w. w kancelarii królewskiej pojawił się sekretarz najwyższy¹⁹. Co charakterystyczne, z tego okresu pochodzą również pierwsze wzmianki o pisarzu najwyższym kancelarii Wielkiego Księstwa Litewskiego. W źródle z roku 1476 występuje jako taki pisarz ruski Jakub²⁰. Sądząc po domniemanej dacie listu zaadresowanego do Jakuba, w którym jest on określany jako pisarz „ближнейший” króla polskiego i wielkiego księcia litewskiego²¹, mógł on zajmować to stanowisko już w latach 60. XV w.²²

W 1475 r. kancelaria królewska miała czterech sekretarzy najwyższych, a na przełomie XV i XVI w. najwyższych (pierwszych, wielkich) sekretarzy było dwóch lub trzech²³.

Jeżeli chodzi o kancelarię wielkiego księcia, to wydaje się, że do początku XVI w. było nie mniej niż dwóch pisarzy najwyższych: przynajmniej jeden dla kancelarii ruskiej, drugi – dla łacińskiej²⁴. Pisarzami najwyższymi byli, jak sądzę, kolejno: Wasyl Lubicz, jego bratanek Pietrasz Fomicz Lubicz i Iwan Jackowicz Władyka. W źródłach nie są oni nazywani pisarzami najwyższymi. Moja opinia opiera się na faktach pośrednich, które świadczą o wysokiej pozycji wymienionych osób.

Wasyl Lubicz jest jednym z pierwszych pisarzy noszących tytuł „pan”; to pierwszy pisarz, który został jednocześnie mianowany na stanowisko namiestnika-dzierżawcy²⁵. W źródle z roku 1488 Pietrasz Fomicz Lubicz stoi na czele listy 13 lub 14 pracowników kancelarii; do jego imienia stosuje się tytuł „pan”²⁶. To źródło używa niezdrobniałej formy jego imienia „Pietrasz-

¹⁹ Chorążyczewski, *Przemiany organizacyjne polskiej kancelarii*, 137; Chorążyczewski, „Kancelarie centralne państwa”, 157–8; Chorążyczewski, „Polska kancelaria królewska”, 130.

²⁰ Zators'kij, „*Poslannâ Misaila do papi*”, 268; Lulewicz i Rachuba, *Urzednicy centralni i dygnitarze*, 121.

²¹ Po raz pierwszy list został opublikowany: Sedel'nikov, „*Poslanie ot druga k drugu*”. Najnowsza publikacja: Buganov, *Russkij feodal'nyj arhiv*, 196–7.

²² Lickevič, „*Letopisec velikih knâzej litovskih*”, 245.

²³ Chorążyczewski, *Przemiany organizacyjne polskiej kancelarii*, 137 i in.; Chorążyczewski, „Kancelarie centralne państwa”, 158; Chorążyczewski, „Polska kancelaria królewska”, 130, 131–2.

²⁴ Pietkiewicz, *Wielkie Księstwo Litewskie*, 30.

²⁵ Gruša, *Krizis doveriâ?*, 377–8.

²⁶ Anužytė, *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 4*, 61.

ko”, a pełnej formy „Pietrasz”²⁷. Następnym po Pietraszu na tej liście był Iwan Władyka, jeden z pierwszych pisarzy, który zaczął figurować na listach Panów Rady wychodzących dokumentów gospodarskich²⁸.

Jeśli opinia, że Pietrasz i Władyka byli pisarzami najwyższymi, jest poprawna, należy ich uznać za pierwszych na tym stanowisku za panowania Aleksandra²⁹.

Pod koniec XV i na początku XVI w. źródła wymieniają pisarzy najwyższych kancelarii ruskiej: Fedora Hryhoriewicza (1499)³⁰, a także – w tym samym czasie – Fedora Januszkowicza (1501)³¹. Fakt ten można wyjaśnić następująco: a) jeden z pisarzy najwyższych jeszcze za życia wycofał się z obowiązków tego stanowiska, które zostały przekazane innej osobie; b) pisarstwo najwyższe nie było urzędem, a jedynie tymczasowym zadaniem. Stan badań w tej kwestii jest taki, że nie mogę jeszcze skłaniać się ku jednej lub drugiej opinii. W owym czasie – w 1501 r. – łacińską kancelarią zawiadywał Erazm Ciołek³².

Obowiązki pisarza najwyższego nie budzą wątpliwości. Zastępował on kanclerza podczas jego nieobecności przy władcy. Najczęściej zdarzało się to wtedy, gdy władca przebywał poza Wielkim Księstwem Litewskim.

Odpowiednikiem pisarza najwyższego było stanowisko sekretarza najwyższego. Pierwszym i ostatnim sekretarzem najwyższym (aż do ponownego wprowadzenia tego urzędu w 1764 r.) był Iwan Semenowicz Sapieha³³. Według moich danych po raz pierwszy został wymieniony jako „secretarius supremus” w dokumencie z 4 XII 1506 r.³⁴ Mógł jednak zostać sekretarzem nieco wcześniej – jeszcze za życia Aleksandra.

²⁷ Zaprzestanie stosowania formy zdrobniającej jest wyznacznikiem uzyskania wysokiego statusu społecznego przez jej nosiciela. Kwestia ta zasługuje na osobne opracowanie.

²⁸ Radziwiński, Skobielski, i Gorczak, *Archiwum ksiąząt Lubartowiczów Sanguszków*, 87 (1487 r.), 141 (1487 r.).

²⁹ Pietrasz był jeszcze pisarzem Aleksandra 16 I 1495 (Baliulis, *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6*, 351). Ale już od 24 IX 1495 (ibid., 118) występuje jako pisarz Kazimierza (zob. też: ibid., 200, 1499 r., 250, 1499 r.).

³⁰ Baliulis i Firkovičius, *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 1*, 83; Pietkiewicz, *Wielkie Księstwo Litewskie*, 20.

³¹ Fedor Januszkowicz jest wymieniony jako najwyższy pisarz kancelarii ruskiej („de cancellaria Ruthenorum notario supremo”) (Fijałek i Semkowicz, *Kodeks dyplomatyczny*, 620; Pietkiewicz, *Wielkie Księstwo Litewskie*, 21).

³² Fijałek i Semkowicz, *Kodeks dyplomatyczny*, 566; Pietkiewicz, *Wielkie Księstwo Litewskie*, 30.

³³ Lulewicz i Rachuba, *Urzednicy centralni i dygnitarze*, 181.

³⁴ Baliulis, Firkovičius, i Antanavičius, *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 8*, 184 (1506 r.) i in.

Sekretarz najwyższy to stanowisko stałe. W dokumentach łacińskich miało określony tytuł – „secretarius supremus”, w dokumentach ruskich – „sekretarz”. Zakładam, że zostało wprowadzone na wzór Korony Polskiej i jakoś dostosowane (jak?) do warunków Wielkiego Księstwa Litewskiego. Przyznam też, że Iwan Sapieha był jedynym sekretarzem najwyższym zarówno kancelarii ruskiej, jak i łacińskiej, aż do swojej śmierci w 1517 r.³⁵

Pisarze starsi

Kiedyś zasugerowałem istnienie pisarzy „starszych” w kancelarii litewskiej³⁶. Ponowne zbadanie źródeł potwierdziło ten urząd. Po raz pierwszy wspomniano o nich pod koniec lat 90. XV w.³⁷

Dla pisarzy ruskich określenie „sekretarz” w dokumentach ruskich była czasami wskazaniem wyższej pozycji. W ten sposób Fedor Januszkowicz jest wymieniony w jednym z dokumentów z 1502 r. W owym czasie najwyraźniej zajmował stanowisko pisarza najwyższego. Jako „sekretarz” w tym dokumencie występuje również Iwan Sapieha³⁸, który prawdopodobnie był wówczas pisarzem starszym.

Jeśli pisarz najwyższy zastępował kanclerza podczas jego nieobecności przy władcy, pisarz starszy pełnił funkcję pisarza najwyższego, jeśli ten ostatni wykonywał inne polecenia hospodara.

Pisarze i diacy

Pisarze i diacy tworzyli część wykonawczą kancelarii hospodarskiej. Wyższą pozycję w kancelarii zajmowali pisarze. Ich nazwa pojawiła się, jak się wydaje, pod wpływem języka polskiego. Wszakże w języku ruskim, przynajmniej w XIII w., stanowisko to nazywano „писец”³⁹.

Niżsi rangą byli diacy. Nazwa ta pochodzi od nazwy duchownego – „диякон/диакон/дьякон/деякон”, „дияк/диак/дьяк/деяк”⁴⁰, który posia-

³⁵ Gruša, *Kancyliaryja Vialikaha Kniastva Litoŭskaha*, 54–5.

³⁶ *Ibid.*, 55–6.

³⁷ Baliulis, *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6*, 338 (1499 r.).

³⁸ Antanavičius i Baliulis, *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 25*, 183.

³⁹ Gruša, *Krizis doveriâ?*, 141.

⁴⁰ Sreznevskij, *Materialy dlâ slovarâ*, 667–8.

dał pierwszy, najniższy stopień kapłański (w Cerkwi prawosławnej i Kościele katolickim). Diakon zajmował się m.in. kopiowaniem ksiąg liturgicznych. Należy przypuszczać, że diakoni stanowili grupę, która wcześniej i aktywnie została zaangażowana przez władze świeckie różnych poziomów w sporządzanie dokumentów. Stąd, moim zdaniem, nazwa stanowiska diaka w kancelarii wielkksiążęcej.

Stosowanie dwóch różnych nazw – „pisarz” i „diak” – może wskazywać, że funkcje niektórych pracowników kancelarii stawały się coraz bardziej złożone, a ich ranga rosła. Dlatego z czasem tych, którzy pełnili bardziej odpowiedzialne obowiązki i zajmowali wyższe stanowiska, zaczęto tytułować pisarzami⁴¹. Polskie pochodzenie słowa „pisarz” może świadczyć o tym, skąd wywodzi się pewien model pozycji pisarza.

Aparat wykonawczy kancelarii królewskiej stanowiły następujące stanowiska: sekretarz królewski, pisarz królewski i pisarz kancelarii królewskiej⁴².

Pisarz hospodarski był niewątpliwie odpowiednikiem sekretarza królewskiego. Ważną i interesującą kwestią jest to, jaka była rola pisarzy wielkiego księcia w sporządzaniu dokumentów. Czy sporządzali dokumenty samodzielnie?⁴³ Jeśli tak, to które?

Świadectwem własnoręcznego sporządzania dokumentów może być czasownik „pisał”, który jest używany w zapisach ksiąg Metryki Litewskiej w odniesieniu do poszczególnych dokumentów i ich serii⁴⁴:

„Какъ панъ Федко з Вилни поехал, я, Янушъко, при великом кн(я)зи остал и вписал есми въ кн(и)ги листы судовые и данину его м(и)л(о)сти, што кому дано, а што я писал почон от Берестейского соиму ажь и до Виленъского соиму, август 3 день, индиктъ 14”⁴⁵;

⁴¹ Chociaż nazwa ta mogła służyć jako generyczna nazwa dla pracowników kancelarii, np. Anužytė, *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 4*, 61 (1488 r.).

⁴² Sułkowska-Kurasiowa, *Polska kancelaria królewska*, 25–43; Chorążyczewski, *Przemiany organizacyjne polskiej kancelarii*, 73–135, 165–81; Chorążyczewski, „Kancelarie centralne państwa”, 155–7, 160–4; Chorążyczewski, „Polska kancelaria królewska”, 133–44.

⁴³ Rozważania na ten temat: Gruša, *Kancyliaryja Vialikaha Kniastva Litoŭskaha*, 48–50, 72–5.

⁴⁴ *Ibid.*, 48–9.

⁴⁵ Baliulis, *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6*, 135 (1496 r.).

„Индикт 15, м(е)с(е)ца мая 13, я, Федко Янушкович, почал писати привилія и листы”⁴⁶;

„Гринко Громыка писал”⁴⁷;

„Копот писалъ”⁴⁸.

Sądząc po tym świadectwie, pisarze bezpośrednio sporządzali projekty poniższych dokumentów: listów-potwierdzeń o uroczystym i rozwiniętym formularzu, listów-nadań o uproszczonym i skróconym formularzu⁴⁹.

Świadectwem bezpośredniego zaangażowania pisarzy w sporządzanie dokumentów dyplomatycznych może być również czasownik „отказывал”, rzadziej „дал”:

„Отказ послу великого кн(я)зя Феодору Дмитревичу. А отказывал писар Ивашко Владыка”⁵⁰;

„Отказ послу Охма[т] пашыну Доганъчы Сохану, [а]натолского цара. Отказывалъ Иванъ Владыка, писаръ”⁵¹;

„В Городне, фев(раля) 13 ден, индик[т]ъ 14. Иванъ Владыка отказывалъ. Отказ послу великого кн(я)зя московского Третьяку”⁵²;

„Михаилу Погожому отъказъ. Иванъ Владыка, писаръ, отъказывалъ”⁵³;

„Кглеит дан у Вилни, а дал Иванъ Владыка”⁵⁴.

Z kolei wykorzystanie przyimka „при” w oczywisty sposób wskazuje na zarządzanie pracą kancelarii. W tym przypadku znaczące jest to, że przyimek ten zawsze dotyczy *pisarzy najwyższych i starszych*:

⁴⁶ Baliulis, Dubonis, i Antanavičius, *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 5*, 97 (1497 r.).

⁴⁷ Baliulis, *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6*, 308 (1505 r.).

⁴⁸ Ibid., 320 (1506 r.).

⁴⁹ Np. *ibid.*, 281 (1502 r.), 308 (1505 r.), 314 (1505 r.), 320 (1506 r.).

⁵⁰ Baliulis, Dubonis, i Antanavičius, *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 5*, 216 (1496 r.).

⁵¹ Ibid., 214 (1496 r.). Zob. także: Baliulis, *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6*, 76 (1496 r.).

⁵² Baliulis, Dubonis, i Antanavičius, *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 5*, 214 (1496 r.). Zob. także: Baliulis, *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6*, 76 (1496 r.).

⁵³ Baliulis, Dubonis, i Antanavičius, *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 5*, 231 (1496 r.).

⁵⁴ Ibid., 201 (1498 r.).

„То справа пры Ивану Яцковичу Владыце в Троцех, июль 27, инъдик[т]ъ 1. Отказ послу московскому Олешы Голохвастову”⁵⁵;

„У Вилни, при Ивану Владыце, июль 6, индик(т) 1”⁵⁶;

„При Федку, писари”⁵⁷;

„Пры Янушку, писары, в Городне м(е)с(е)ца марта 20 ден, индик[т]ъ 3”⁵⁸;

„Поселство при Богуши, писари, у Вилни, до мистра лифлянского, м(е)с(е)ца мая 2 день, инъдикъ[т] 9”⁵⁹.

Istotne w tym przypadku jest również to, że wspomniany przyimek odnosi się także do pracy z dokumentami wchodzącymi:

„Пры Ивашку Владыце в Городне, дек(абря) 22 день, инъдик[т]ъ 14. Ярълыкъ цара завольского”⁶⁰;

„Пры Янушку, писары, у Вилни, м(е)с(е)ца мая 14 ден, индик[т]ъ 2. Посольство до великого кн(я)зя Александра, литовского, по [Д]журжа, дворника, а по Матыяша, писара”⁶¹;

„Пры писары Ивашку Сапежычу. Ярлыки, прынесены к Новугородку от цара завольского и перекопъского м(е)с(е)ца июль(я), инъдик[т]ъ 5”⁶².

Nie jest do końca jasne, co oznaczają słowa „справа” i „справлять”⁶³:

„Федко Янушевич, писар, справлал в Городне, м(е)с(е)ца фев(раля) 13 ден, индиктъ 2”⁶⁴.

⁵⁵ Ibid., 253 (1498 r.). Zob. także: Baliulis, *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6*, 87 (1498 r.).

⁵⁶ Ibid., 247 (1498 r.).

⁵⁷ Ibid., 190 (1499 r.).

⁵⁸ Baliulis, Dubonis, i Antanavičius, *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 5*, 259 (1500 r.).

⁵⁹ Baliulis, *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6*, 326 (1506 r.).

⁶⁰ Baliulis, Dubonis, i Antanavičius, *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 5*, 213 (1495 r.). Zob. także: Baliulis, *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6*, 75 (1495 r.).

⁶¹ Baliulis, Dubonis, i Antanavičius, *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 5*, 256 (1499 r.). Zob. także: Baliulis, *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6*, 88 (1499 r.).

⁶² Baliulis, Dubonis, i Antanavičius, *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 5*, 293 (1502 r.).

⁶³ O niektórych znaczeniach tego słowa: Gruša, *Kancyliaryja Vialikaha Kniastva Litoŭskaha*, 72–3.

⁶⁴ Baliulis, *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6*, 187 (1499 r.).

Być może chodzi tu o organizację pracy kancelarii. Jest to zgodne ze wskazaniem, że ta lub inna „справа” mogła mieć miejsce pod kontrolą danego pisarza:

„Справа при Янушку, писари, в Новегородку, июля 19 день, индикъ[Т] 5”⁶⁵;

„Поселства в Городъне при Бозуши, писари, справяны”⁶⁶.

W odniesieniu do niektórych pisarzy nie znalazłem żadnych bezpośrednich dowodów ani wskazówek dotyczących ich zaangażowania w tworzenie dokumentów. Są to: Lew Bohowitynowicz, Nikolski Wasylewicz Pawłowicza i Ihnat Mikitynicz. Ich miejsce i rola w kancelarii wymagają wyjaśnienia. Można założyć, że jeden z nich – Ihnat – w źródłach określany jest jako pisarz, a następnie jako diak. Najprawdopodobniej należał do wysokiej rangi diaków, którzy wykonywali ważne polecenia⁶⁷.

Istnieje sporo informacji o wypełnianiu innych obowiązków przez pisarzy. Wymienię najważniejsze z nich.

1. Od czasów Kazimierza pisarze mieli za zadanie ściąganie zaległości („недополнков”) danin i serebszczyzny od ludności Podnieprskich i Zadziwińskich włości. Jednocześnie rozpatrywali spory między poddanymi⁶⁸.
2. Pisarze (samodzielnie, ale częściej wspólnie z innymi osobami) przyjmowali sprawozdania od dzierżawców myt („делали”, „брали личбу”)⁶⁹.
3. Czasami zajmowali się przyjmowaniem danin od ludności wspomnianych włości⁷⁰.

⁶⁵ Ibid., 281 (1502 r.).

⁶⁶ Ibid., 323 (1505 r.).

⁶⁷ Kiedyś uważałem, że Nikolski Wasylewicz Pawłowicza, mimo że w źródłach nazywany pisarzem, w rzeczywistości według swojej pozycji był diakiem (Gruša, *Kancyliaryja Vialikaha Kniastva Litoŭskaha*, 160–1). W tym momencie skłaniam się raczej ku zaliczeniu go do grona „pełnoprawnych” pisarzy. Nikolski pochodził z zamożnej rodziny (był synem pisarza Wasyla Pawłowicza). Dawało mu to możliwość zrobienia kariery jako pisarz, co wiązało się z wykorzystaniem jego własnych diaków.

⁶⁸ Baliulis, *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6*, 188 (1499 r.); Baliulis, Dubonis, i Antanavičius, *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 5*, 398–9 (1500 r.).

⁶⁹ Baliulis, *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6*, 237 (1494 r. i 1495 r.), 243 (1496 r.), 245 (1497 r. i 1498 r.), 252 (1504 r.), 333 (1501 r.), 337 (1499 r.), 338 (1499 r.), 349 (1496 r.), 353 (1503 r.).

⁷⁰ Ibid., 344 (1496 r.), 347 (1496 r.).

4. Jednym z najważniejszych i najbardziej odpowiedzialnych działań pisarzy był udział w misjach dyplomatycznych w charakterze posłów i wysłanników⁷¹.

Realizacja tych obowiązków zbliża pisarzy gospodarskich do sekretarzy królewskich. Ci ostatni wykonywali również zadania dotyczące skarbu, stosunków dyplomatycznych i ustanawiania wymiaru sprawiedliwości⁷². Zbliżał ich także status urzędowy. Figurowali oni na listach świadków w dokumentach monarchy⁷³.

Nie należy pomijać tego, że nazwa „sekretarz” nie zakorzeniła się w kancelarii gospodarskiej. Zwykła nazwa jej pracowników na poziomie sekretarzy królewskich w języku ruskim to „pisarz”. Tylko niektórzy pisarze łacińscy byli nazywani sekretarzami. Nie ma oczywistej regularności w stosowaniu określeń „secretarius” i „notarius” w źródłach łacińskich w odniesieniu do pisarzy.

Diak był pewnym odpowiednikiem pisarza królewskiego. Łączy ich to, że nie występują jako świadkowie dokumentów monarchy⁷⁴.

Zarówno pisarze królewscy⁷⁵, jak i diacy wypełniali jednak ważne polecenia monarchy, które dotyczyły skarbu i stosunków dyplomatycznych. Wiadomo, że w 1495 r. diak Zańko Iwanowicz przyjął sprawozdanie „с чижового ковенского”⁷⁶, a w 1500 r. diak Michał Bohusz Bohowitynowicz został skierowany do zbierania zaległości od ludności włości Podnieprskich (jest on wymieniony jako pisarz w liście władcy, który upoważnił go do tego)⁷⁷. Diacy brali udział w realizacji misji dyplomatycznych⁷⁸.

Nie można przeoczyć faktu, że diacy gospodarscy nie wypełniali często wspomnianych zleceń w porównaniu z pisarzami królewskimi.

W kancelarii wielkksiążęcej nie znaleziono odpowiednika pisarzy kancelarii królewskiej. Jak ustalił W. Chorążyczewski, ta grupa pisarzy stanowiła nowy – państwowy⁷⁹ – typ pracowników kancelarii królewskiej, podległych

⁷¹ Gruša, *Kancyliaryja Vialikaha Kniastva Litoŭskaha*, 34–5, 41–2, 56, 166–7.

⁷² Sułkowska-Kurasiowa, *Polska kancelaria królewska*, 28–41; Chorążyczewski, „Polska kancelaria królewska”, 134.

⁷³ Chorążyczewski, „Polska kancelaria królewska”, 133–4.

⁷⁴ Chorążyczewski wskazał, że umieszczenie pisarzy królewskich na liście świadków było faktem wyjątkowym (ibid., 133).

⁷⁵ Sułkowska-Kurasiowa, *Polska kancelaria królewska*, 28–41.

⁷⁶ Baliulis, *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6*, 238 (1495 r.).

⁷⁷ Baliulis, Dubonis, i Antanavičius, *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 5*, 398–9.

⁷⁸ Gruša, *Kancyliaryja Vialikaha Kniastva Litoŭskaha*, 167.

⁷⁹ Chorążyczewski, „Kancelarie centralne państwa”, 161; Chorążyczewski, „Polska kancelaria królewska”, 141.

kanclerzowi i podkanclerzemu. Została ona uzupełniona przez niegdyś prywatnych pisarzy⁸⁰.

Zachowały się informacje o diakach prywatnych pisarzy gospodarskich. Byli to: Jacko – diak Fedora Hryhoriewicza⁸¹; Iwaszko Chomicz Złocki⁸² i Matwiej Dziesiąty⁸³ – diacy Fedora Januszkowicza⁸⁴; Iwańczyk⁸⁵ i Wasko Isakowicz⁸⁶ – diacy Iwana Semenowicza Sapiehy; Kamieniecki Michajłowicz⁸⁷ – diak Michała Bohusza Bohowitynowicza⁸⁸. Diacy ci niewątpliwie brali udział w pracy kancelarii wielkiego księcia. Pośrednio świadczą o tym poniższe fakty. Niektórzy z nich, na przykład Iwaszko Chomicz Złocki, kontynuowali pracę w kancelarii jako diacy po tym, jak ci, którym wcześniej służyli, opuścili ją⁸⁹. Otrzymywali nadania od wielkiego księcia⁹⁰ i mieli własnych służących⁹¹.

Jak wskazują późniejsze źródła, w prace kancelarii wielkiego księcia zaangażowani byli również prywatni pisarze i inni prywatni urzędnicy kanclerza⁹².

Skład urzędników pod względem stanu świeckiego i duchowego

Pod tym względem kancelaria gospodarska była dokładnym przeciwieństwem kancelarii królewskiej. Pierwsza z nich stanowiła instytucję świecką. W kancelarii ruskiej w ogóle nie było duchownych; nie znaleziono ich też wśród diaków. Duchowieństwo przeważało wśród pisarzy łacińskich⁹³. Nawiasem mówiąc, fakt ten pokazuje, że wykształcenie, które otrzymali pisarze ruscy, było wystarczające, aby posiadać sztukę pisania i inne wymagane od nich umiejętności.

⁸⁰ Chorążyczewski, „Kancelarie centralne państwa”, 161; Chorążyczewski, „Polska kancelaria królewska”, 140–4.

⁸¹ Baliulis, *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6*, 213 (1499 r.).

⁸² *Ibid.*, 266 (1501 r.).

⁸³ Więcej informacji o nim: Rusina, „Politiko-konfesijnì orižntiri”, 6–8; Gruša, *Tradicija i eë preodolenie*, 186–90 i in.

⁸⁴ Istnieje inna opinia na temat tego, któremu pisarzowi służył: Rusina, „Politiko-konfesijnì orižntiri”, 7–8.

⁸⁵ Informacje o nim: *ibid.*, 8–9.

⁸⁶ Baliulis, Dubonis, i Antanavičius, *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 5*, 145 (1500 r.).

⁸⁷ Baliulis, *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6*, 323 (1506 r.).

⁸⁸ Gruša, *Kancyljaryja Vialikaha Kniastva Litoŭskaha*, 51.

⁸⁹ *Ibid.*, 160.

⁹⁰ Baliulis, *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6*, 266–7 (1501 r.), 323 (1506 r.); Baliulis, Dubonis, i Antanavičius, *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 5*, 145–6 (1500 r.).

⁹¹ Baliulis, *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6*, 213 (1499 r.).

⁹² Gruša, *Kancyljaryja Vialikaha Kniastva Litoŭskaha*, 51–2.

⁹³ *Ibid.*, 152–3.

Liczba pracowników

Charakterystyczne są wyniki porównania liczby pracowników kancelarii wielkiego księcia i kancelarii królewskiej. Jak wynika z tab. 1 i 2, liczba znanych pisarzy wielkksiążęcych była dwa razy mniejsza od liczby znanych sekretarzy królewskich, a liczba znanych diaków była sześć razy mniejsza od liczby znanych pisarzy królewskich (dane dotyczące składu osobowego litewskiej kancelarii podano w aneksie). Jest to bardzo istotna różnica, która wskazuje, że kancelarie Wielkiego Księstwa i Korony Polskiej wykonywały różny zakres prac związanych z dokumentowaniem decyzji władz.

Tab. 1. Stosunek liczbowy sekretarzy królewskich i pisarzy wielkksiążęcych

Sekretarze królewscy	Pisarze wielkksiążęcy
27 ⁹⁴	15 ⁹⁵

Tab. 2. Stosunek liczbowy pisarzy królewskich i diaków wielkksiążęcych

Pisarze królewscy	Diacy wielkksiążęcy
86 ⁹⁶	14 ⁹⁷

⁹⁴ Chorążyczewski, „Polska kancelaria królewska”, 134–6.

⁹⁵ Gruša, *Kancyliaryja Vialikaha Kniastva Litoŭskaha*, 144–8, 152–3, 160–1. Fedor Januszkowicz i Januszko, którzy występują w źródłach z końca XV – początku XVI w., to jedna i ta sama osoba. W niektórych źródłach są oni bezpośrednio utożsamiani, np. „Phietko alias Janusko” (Fijałek i Semkowicz, *Kodeks dyplomatyczny*, 620). Fedor Januszkowicz nie przestał używać imienia Janusz, gdy objął wyższe stanowiska (Baliulis, Firkovičius, i Antanavičius, *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 8*, 129–30, 1506 r.; *Ruskaâ istoričeskaâ biblioteka*, 569–71, 1507 r.). W świetle tych faktów nie ma wątpliwości co do tożsamości pisarza i ciwuna żyźmorskiego Januszka, wspomnianego w 1494 r. (Baliulis, *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6*, 105) oraz pisarza i dzierżawcy żyźmorskiego Fedora Januszkowicza ze źródeł z lat 1495–1500 (Gruša, *Kancyliaryja Vialikaha Kniastva Litoŭskaha*, 145). Zob. Pietkiewicz, *Wielkie Księstwo Litewskie*, 22.

⁹⁶ Chorążyczewski, „Polska kancelaria królewska”, 138–40.

⁹⁷ Gruša, *Kancyliaryja Vialikaha Kniastva Litoŭskaha*, 159–61.

Praktyki i procedury związane z dokumentowaniem decyzji władz i przechowywaniem pisemnych informacji

Formuły i sposoby uwierzytelniania dokumentów wielkksiążęcych

Poniżej autor artykułu skupia się na formułach i poszczególnych sposobach uwierzytelniania ruskich dokumentów wielkksiążęcych, pozwalających zrekonstruować niektóre z prawnych, symbolicznych, społecznych i biurokratycznych praktyk oraz procedur związanych z ich sporządzaniem i wystawianiem.

Krzysztof Pietkiewicz przekonująco pokazał, że dokument ruski umiejętnie adaptował formularz dokumentu łacińskiego⁹⁸. W szczególności ten dokument zawierał analogi łacińskich formuł „ad mandatum”⁹⁹, „per se”¹⁰⁰, „commissio”¹⁰¹, „relacio”¹⁰². Jako ich odpowiedniki służyły formuły „сам”, „правил” i „приказал”¹⁰³.

Istnieją podstawy, by twierdzić, że nie było całkowitej zgodności między przytoczonymi formułami łacińskimi i ruskimi. Formuły „правил” i „приказал” w dokumentach formalizujących nadania ziemskie wskazywały również, kto prosił wielkiego księcia o nadanie dla odbiorcy. Są pewne podstawy, aby sądzić, że formuły „правил” i „приказал”, a także formuła „сам” mogły mieć samodzielne pochodzenie i pojawiły się bez wpływu dokumentu łacińskiego.

Poniżej zostaną przedstawione rozważania odnoszące się do podpisów władcy i pisarzy na dokumentach wychodzących. Jeśli pojawienie się podpisu wielkiego księcia mogło wynikać z inicjatywy Aleksandra i wpływu praktyki kancelarii królewskiej, to inicjatywa umieszczania podpisu pisarza na dokumentach ruskich ewidentnie należała do samych pisarzy. Pojawienie się podpisu pisarza nie mogło być zapożyczeniem z kancelarii koronnej, gdyż w wydawanych przez nią dokumentach łacińskich podpis ten był zastępowany formułą „Datum per manus”.

⁹⁸ Pietkiewicz, „Dokument ruski”, 85.

⁹⁹ Fijałek i Semkowicz, *Kodeks dyplomatyczny*, 457 (1493 r.), 458 (1493 r.), 468 (1493 r.) i in.

¹⁰⁰ Ibid., 473 (1494 r.) i in.

¹⁰¹ Ibid., 482 (1494 r.) i in.

¹⁰² Ibid., 451 (1492 r.), 456 (1493 r.), 459 (1493 r.), 462 (1493 r.), 475 (1494 r.) i in.

¹⁰³ Gruša, *Krizis doveriâ?*, 355–70.

Wskazanie imienia pisarza ruskiego, który sporządził dokument, po raz pierwszy pojawiło się pod zapisami dokumentów wychodzących w księgach *Metryki*¹⁰⁴. Dopiero później zostało przeniesione do oryginałów dokumentów jako znak uwierzytelniający.

Pierwsze znane podpisy należą do Fedora Januskowicza i Iwana Semenowicza Sapiehy, wysokiej rangi pisarzy kancelarii wielkoksiążęcej. Początkowo ich podpisy mogły mieć rozbudowany zapis (podobny do zapisu w dokumentach łacińskich):

„З росказанья короля его м(и)л(о)сти Сопега, писар, *писал*”¹⁰⁵;

„На росказанье самого г(о)с(по)д(а)ра короля его м(и)л(о)сти, секретар его м(и)л(о)сти, канъцлер королевое ее м(и)л(о)сти, наместъникъ браславский и жижъморский Ивашко Сопежичъ”¹⁰⁶;

„З росказанья короля его м(и)л(о)сти *писал* писар Федко Янушковичъ, наместникъ володимеръский и скерстомонъский”¹⁰⁷.

Dopiero później ustalono zwięzłą formułę¹⁰⁸:

„Ивашко Сопежичъ, маршалокъ и писаръ”¹⁰⁹.

Trzeba przyznać, że pod rządami Aleksandra pisarze bardzo rzadko podpisywali dokumenty¹¹⁰, a kanclerz nigdy tego nie robił.

¹⁰⁴ Wcześniej błędnie uznałem te wskazania za imitację podpisów złożonych na oryginalnych dokumentach (Gruša, *Kancyliaryja Vialikaha Kniastva Litoŭskaha*, 127).

¹⁰⁵ Baliulis, *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6*, 281 (1502 r.).

¹⁰⁶ Antanavičius i Baliulis, *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 25*, 183 (1502 r.).

¹⁰⁷ Baliulis, *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6*, 314 (1505 r.).

¹⁰⁸ Historyk litewski A. Jurkevičius zbadał 17 dokumentów ruskich Aleksandra. Twierdził, że nie ma na nich podpisu pisarza (Jurkevičius, „Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro”, 131). Autor nie zauważył jednak podpisu na dokumencie: 1505 r., Zbiór dokumentów pergaminowych, 1/1/0/-/5874.

¹⁰⁹ 1505 r., Zbiór dokumentów pergaminowych, 1/1/0/-/5874.

¹¹⁰ Swoistym prototypem podpisu pisarza jest zapis „Писал Адам Якоубович с Котри” na jednym z dokumentów unii wileńskiej z 24 VII 1499 r. O tym zapisie i pisarzu: Pietkiewicz, „Dokumenty unii polsko-litewskiej”, 84.

Księgi Metryki

Jeden pisarz ruski na początku panowania Aleksandra pozostawił zapis w księgach Metryki:

„Во имя Боже. Как г(о)с(по)дарь его м(и)л(о)ст, великий князь Александръ сел на Великом Княжени Литовскомъ августа 1, индик(т) 10, розказывал ми его м(и)л(о)ст листы судовыи и данину свою писати, писарю своему Федку Янушковичу, и я, што от того часу листов написал, аж и до тых часов, судовых и данины его м(и)л(о)сти, то тыми разы в тьи книги новые вписываю”¹¹¹.

Poniższe informacje są charakterystyczne. Pisarz ten wprowadził sporządzone przez siebie dokumenty do „nowych” ksiąg Metryki. Wynika z tego, że istniały stare księgi.

Zgodnie z przekonującą opinią N.G. Biereżkova i E. Banionisa, z którą autor się zgadza, od lat 80. XV w. regularnie prowadzono następujące typy ksiąg: księgi danin i spraw sądowych; księgi „отправ”; księgi dzierżaw; księgi poselstw (choć przez długi czas były one przechowywane jako zbiór oddzielnych zeszytów i arkuszy, które nie były oprawione)¹¹².

Jak informuje powyższy zapis, a także inne podobne zapisy¹¹³, prowadzenie ksiąg Metryki było domeną pisarzy gospodarskich, a nie personelu kancelaryjnego związanego z osobą kanclerza jak w kancelarii królewskiej¹¹⁴.

Osobliwością składu ksiąg Metryki Litewskiej było włączenie do nich kopii wyroków sądu wielkksiążęcego¹¹⁵.

¹¹¹ Baliulis, Dubonis, i Antanavičius, *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 5*, 39.

¹¹² Bereżkov, *Litovskaâ Metrika*, 96; Banionis, „K voprosu o genezise posol'skikh knig”; Banionis, „K voprosu o genezise knig Litovskoj Metriki”; Banionis, „Genezise i dokumental'nyj sostav”; Gruša, *Krizis doveriâ?*, 324.

¹¹³ Baliulis, Dubonis, i Antanavičius, *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 5*, 259 (1500 r.); Baliulis, *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6*, 135 (1496 r.), 190 (1499 r.) i in.

¹¹⁴ Chorążyczewski, „Kancelarie centralne państwa”, 163–4; Chorążyczewski, „Polska kancelaria królewska”, 144.

¹¹⁵ Znaczna część dokumentów ksiąg Metryki 5 i 6 (Baliulis, Dubonis, i Antanavičius, *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 5*; Baliulis, *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6*), które były prowadzone pod rządami Aleksandra, jest tego rodzaju. Zob. Bereżkov, *Litovskaâ Metrika*, 1, 108–9.

Forma wpisów w tych księgach również miała swoją specyfikę. Tekst wpisanych w nich dokumentów wychodzących prawie nigdy nie był skręcany (skręcano jedynie intybulację). Bardzo rzadko wpisy stanowiły streszczenie dyspozycji dokumentów¹¹⁶. Tym różnią się te księgi od ksiąg Metryki Koronnej, w których dokumenty wpisywano ze skrótami poszczególnych komponentów formularza i formuł lub w formie streszczenia dyspozycji¹¹⁷.

Należy jednak zauważyć, że ta forma wpisów w księgach Metryki Litewskiej nie została od razu przyjęta przez kancelarię gospodarską. W latach 40.–50. XV w. teksty dokumentów nadań wielkksiążęcych i niektórych innych rodzajów dokumentów kancelaria kopiowała zazwyczaj w formie krótkich wpisów (ze wskazaniem informacji, które następowały po formułach „сам”, „правил”, „приказал”, a także informacji o świadkach aktu i pisarzu, który sporządził dokument)¹¹⁸.

Utrwalenie się wpisu w księgach Metryki w formie pełnego odpisu dokumentu sugeruje, że forma ta miała kluczowe znaczenie dla kancelarii. Dlaczego jednak była ważna, pozostaje niejasne.

Wnioski

Materiał porównawczy pozwala wskazać m.in. na jedno istotne podobieństwo między kancelarią królewską i kancelarią wielkksiążęcą: obecność scentralizowanego systemu tworzenia dokumentów. To, nawiasem mówiąc, odróżnia Królestwo Polskie i Wielkie Księstwo Litewskie na przykład od państwa moskiewskiego, gdzie dokumenty były wydawane przez różne instytucje¹¹⁹.

Kancelaria litewska była nieco prostsza pod względem struktury i mniej liczna z punktu widzenia liczby pracowników w porównaniu z kancelarią królewską.

Spośród dwóch analizowanych kancelarii to kancelaria królewska, ze względu na status kanclerza i podkanclerzego oraz pisarzy kancelarii, przy-

¹¹⁶ Baliulis, *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6*, 128 (1496 r.), 129 (1496 r.), 135 (1496 r.), 162 (1497 r.), 164 (1497 r.) i in.

¹¹⁷ Sułkowska-Kurasiowa, *Polska kancelaria królewska*, 87–90; Chorążyczewski, „Polska kancelaria królewska”, 160.

¹¹⁸ Więcej informacji na temat tych wpisów: Berežkov, *Litovskaâ Metrika*, 71–7 i in.; Saviščevas, „Suvaldyti chaosą”.

¹¹⁹ Krom, „Kancelarii i dokumenty”, 47–8.

pomina bardziej instytucję państwową. Nie dostrzegłem w kancelarii wielkiego księcia żadnych cech charakterystycznych dla takiej instytucji.

Jest jednak oczywiste, że kancelaria hospodarska mogła funkcjonować należycie tylko wtedy, gdy była bezpośrednio podporządkowana władcy lub wpływowej osobie świeckiej.

Jak już wspomniano, I. Sułkowska-Kurasiowa wyraziła opinię, że kancelaria litewska korzystała „w znacznej mierze z doświadczeń kancelarii koronnej i jej personelu”¹²⁰. Nie mogę zgodzić się z tym poglądem.

Oto najważniejsze różnice między kancelarią wielkksiążęcą a kancelarią koronną, które wskazują, że jeśli ta pierwsza uczyła się od drugiej, to robiła to bez większego zapału.

1. Na czele kancelarii litewskiej stała wpływowa osoba świecka. Urząd kanclerza był zawsze połączony z urzędem wojewody wileńskiego.
2. Pisarze kancelarii byli podzieleni według zasady językowej.
3. Najniżsi rangą pracownicy nosili oryginalną nazwę „diak”, nawiązującą do wczesnych form organizacji komunikacji pisemnej.
4. Nie istniało stanowisko podobne do pisarza kancelarii królewskiej.
5. Znaczenie formuł „правил” i „приказал” nie było całkowicie identyczne z formułami „ad mandatum”, „commissio” i „relacio”. Te formuły ruskie, jak również formuła „сам” mogły mieć niezależne pochodzenie i pojawić się bez wpływu dokumentu łacińskiego. W kancelarii ruskiej wielkiego księcia nie stosowano takiego znaku uwierzytelniającego jak podpis kanclerza.
6. Kancelarie w różny sposób prowadziły księgi Metryki.

Główne podobieństwo obu kancelarii polegało na takich cechach, jak obecność stanowiska pisarza najwyższego, funkcje pisarzy i diaków, które były zbliżone do obowiązków odpowiednio sekretarzy i pisarzy królewskich. Jednak obecność tego stanowiska i tych funkcji nie wymagała tak naprawdę zapożyczeń; mogły one powstać w wyniku samodzielnego poszukiwania optymalnej struktury i organizacji pracy kancelarii. Nie można jednak wykluczyć, że w wyniku interakcji między systemami administracyjnymi Wielkiego Księstwa Litewskiego i Korony Polskiej modele urzędów sekretarza i pisarza królewskiego miały pewien wpływ na kształtowanie się funkcji pisarzy i diaków wielkksiążęcych (chodzi tu przede wszystkim o ich działalność pozakancelaryjną).

¹²⁰ Sułkowska-Kurasiowa, „Metryka Litewska”, 99.

Kancelaria gospodarska była głęboko zintegrowana z systemem władzy i administrowania Wielkiego Księstwa Litewskiego. Nie mogła zapożyczać wzorców i modeli, jeśli groziło to naruszeniem podstawowych założeń tego systemu. W świetle danych o kanclerzu wielkksiążęcym, które podałem wyżej, trudno sobie wyobrazić, aby na czele kancelarii gospodarskiej stanął duchowny.

Kancelaria wielkiego księcia w swojej działalności opierała się na zwyczaju i tradycji – „старине”, podobnie jak inne instytucje administracyjne Wielkiego Księstwa. Mówiąc o dominacji tradycji, należy dodać, że ani działalność kanclerza, ani innych pracowników instytucji nie była regulowana żadnymi pisanymi aktami prawnymi. W Wielkim Księstwie Litewskim nie było nic podobnego do *De cancellariatus et vicecancellariatus officii* (1504) i *De officii cancellariae cum episcopatibus, et pari modo de officii saecularibus copulative non tenendis* (1504)¹²¹.

To właśnie siła panującej tradycji sprawiała, że kancelaria wielkiego księcia była bardzo ostrożna w zakresie przyjmowania wzorców i modeli nawet z kraju, z którym łączyły ją bliskie więzi polityczne i jeden monarcha.

Kancelaria gospodarska była instytucją pomocniczo-techniczną, ściśle związaną z osobą hospodara. Mimo to władca nie był w stanie wprowadzać innowacji do jej organizacji i działalności.

Nie można jednak powiedzieć, że tradycja ta uczyniła z kancelarii wielkksiążęcej instytucję konserwatywną. Kancelaria ruska, będąca oddziałem kancelarii wielkksiążęcej, stworzyła wysoce innowacyjne wzory, adaptując formularz dokumentu łacińskiego do ruskiego.

Wyniki te pozwalają określić następujące perspektywy badawcze:

1. Jak dochodzono do umocnienia władzy wojewody wileńskiego/kanclerza w zakresie dokumentowania decyzji wielkiego księcia? O znaczeniu tego problemu świadczy fakt, że na przykład w okresie od kwietnia 1501 do lipca 1506 r. marszałek nadworny Michał Gliński całkowicie wyparł wojewodę wileńskiego i kanclerza Mikołaja Radziwiłłowicza w zakresie inicjatywy wystawiania dokumentów wielkksiążęcych.
2. Co sprawiło, że w odróżnieniu od krajów tzw. Europy młodszej – Polski i Węgier – w Wielkim Księstwie Litewskim głównym językiem władzy stał się język ruski, a nie łacina: siła tradycji, prestiż, pragmatyzm ję-

¹²¹ O nich: Chorążyczewski, „Kancelarie centralne państwa”, 153–4; Chorążyczewski, „Polska kancelaria królewska”, 126–8.

zyka rodzimego, polityka językowa władcy demonstrująca lojalny stosunek do kultury ruskiej i poddanych ruskich, to wszystko razem, coś jeszcze?

3. Jaka była rola instytucji ruskich, które wniosły swoje dziedzictwo do organizacji i funkcjonowania kancelarii?
4. Gdzie przebiegały granice między władzą władcy a władzą tradycji, które tworzyły produktywną równowagę między tymi władzami?
5. Pod wpływem jakich czynników politycznych, społecznych i innych tradycja ustępowała miejsca innowacjom?

Aneks

Tab. 1. Pisarze ruscy

Nr	Pisarz	Przybliżony okres działalności
1.	Pietrasz Fomicz Lubicz	1469–1495 ¹²²
2.	Lew Bohowitynowicz	1481–1487, 1497, 1502, 1503 ¹²³
3.	Iwan Jackowicz Władyka	1483–1498, † przed VII 1499 ¹²⁴
4.	Fedor Hryhoriewicz	1486–1502, † przed 22 V 1503 ¹²⁵
5.	Fedor Januszkowicz	1492–1505 ¹²⁶
6.	Iwan Semenowicz Sapieha	1493–1517 ¹²⁷
7.	Hryhory Isajewicz Hromyka	1503–1516 ¹²⁸
8.	Michał Bohusz Bohowitynowicz	1504–1530, † przed I 1531 ¹²⁹
9.	Nikolski Wasylewicz Pawłowicza	1505–1508 ¹³⁰
10.	Sidor Wasylewicz Kopeć	1506–1531, † przed 30 V 1531 ¹³¹

¹²² Gruša, *Kancyliaryja Vialikaha Kniastva Litoŭskaha*, 144.

¹²³ Ibid.

¹²⁴ Ibid.

¹²⁵ Ibid., 144–5.

¹²⁶ Ibid., 145.

¹²⁷ Ibid., 145–6.

¹²⁸ Ibid., 146–7.

¹²⁹ Ibid., 147–8.

¹³⁰ Ibid., 160–1.

¹³¹ Ibid., 148.

Tab. 2. Pisarze łacińscy

Nr	Pisarz	Przybliżony okres działalności
1.	Adam Jakubowicz z Kotry	1492–1515 ¹³²
2.	Erazm Ciołek	1494–1503 ¹³³
3.	Stanisław Venet	1501 ¹³⁴
4.	Mikołaj Abramowicz Żukowski	1504–1506 ¹³⁵
5.	Mikołaj Michnowicz Raczkiewicz	1504–1520, † przed III–IV 1524 ¹³⁶

Tab. 3. Diacy

Nr	Diak	Przybliżony okres działalności
1.	Tunkel	1482–1509, † przed 20 II 1510 ¹³⁷
2.	Iwan Semenowicz Sapieha	1488–1492 ¹³⁸
3.	Maniec Kałusowski	1488–1495 ¹³⁹
4.	Zańko Iwanowicz	1495–1503 ¹⁴⁰
5.	Ihnat Mikitynicz	1495–1516 ¹⁴¹
6.	Sysoj	1495–1496 ¹⁴²
7.	Hryhory Isajewicz Hromyka	1499 ¹⁴³
8.	Michał Bohusz Bohowitynowicz	1499–1503 ¹⁴⁴
9.	Stary Zakon	1501
10.	Sieniuta	1501

¹³² Ibid., 152.

¹³³ Ibid., 152–3.

¹³⁴ Ibid., 153.

¹³⁵ Ibid.

¹³⁶ Ibid.

¹³⁷ Ibid., 159.

¹³⁸ Ibid.

¹³⁹ Lulewicz i Rachuba, *Urzędnicy centralni i dygnitarze*, 123; Gruša, *Kancylaryja Vialikaha Kniastva Litoŭskaha*, 159.

¹⁴⁰ Gruša, *Kancylaryja Vialikaha Kniastva Litoŭskaha*, 160.

¹⁴¹ Ibid.

¹⁴² Ibid.

¹⁴³ Ibid.

¹⁴⁴ Ibid.

Tab. 3. Diacy cd.

Nr	Diak	Przybliżony okres działalności
11.	Sestreniec	1501 ¹⁴⁵
12.	Iwazsko Chomicz Złocki	1504–1509, † przed 28 VII 1513 ¹⁴⁶
13.	Żaden Olechnowicz	1506 ¹⁴⁷
14.	Hryszko Aleksiejwicz	[1505/1506]–1509 ¹⁴⁸

■ Bibliografia

- Antanavičius, Darius, i Algirdas Baliulis, red. *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 25 (1387–1546). Užrašymų knyga 25*. Wilno: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1998.
- Anužytė, Lina, red. *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 4 (1479–1491). Užrašymų knyga 4*. Wilno: Žara, 2004.
- Baliulis, Algirdas, i Romualdas Firkovičius, red. *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 1 (1380–1584). Užrašymų knyga 1*. Wilno: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1998.
- Baliulis, Algirdas, Artūras Dubonis, i Darius Antanavičius, red. *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 5 (1427–1506). Užrašymų knyga 5*. Wilno: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2012.
- Baliulis, Algirdas, red. *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6 (1494–1506). Užrašymų knyga 6*. Wilno: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2007.
- Baliulis, Algirdas, Romualdas Firkovičius, i Darius Antanavičius, red. *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 8 (1499–1514). Užrašymų knyga 8*. Wilno: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1995.
- Banėnis, Ėgidius. „K voprosu o genezise posol'skih knjig (1480–1486)”. W *Issledovaniâ po istorii Litovskoj Metriki: sbornik naučnyh trudov*, zredagował Viktor Terent'evič Pašuto, 1, 64–84. Moskwa, 1989.
- Banionis, Ėgidius. „Genezis i dokumental'nyj sostav knigi-kopii № 5 Litovskoj Metriki”. W *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 5. Užrašymų knyga 5*, opracował Egidijus Banionis, 17–26. Wilno: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1993.

¹⁴⁵ Baliulis, *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 6*, 199. W 1501 r. w Mielniku diak Michał Bohusz Bohowitynowicz „przed” pisarzem Fedorem Hryhoriewiczem „rozmawiał” z jego ojcem. Świadcami tej rozmowy byli: Stary Zakon, Sysoj, Tunkel, Sieniuta i Sestreniec (ibid., 199; Pietkiewicz, *Wielkie Księstwo Litewskie*, 28). Sysoj i Tunkel w tym czasie występują w źródłach jako diacy. Najprawdopodobniej diakami byli również Stary Zakon, Sieniuta i Sestreniec.

¹⁴⁶ Gruša, *Kancyliaryja Vialikaha Kniastva Litoŭskaha*, 160.

¹⁴⁷ Ibid., 161.

¹⁴⁸ Ibid.

- Banionis, Ègidijus. „K voprosu o genezise knig Litovskoj Metriki (poslednââ četvert' XV v.)”. W *Lietuvos Metrika. 1988 metų tyrinėjimai*, zredagowali Egidijus Banionis i Zigmantas Kiaupa, 8–45. Wilno: Academia, 1992.
- Berežkov, Nikolaj. *Litovskaâ Metrika kak istoričeskij istočnik*. Cz. 1: *O pervonačal'nom sostave knig Litovskoj Metriki po 1522 god*. Moskwa; Leningrad: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR, 1946.
- Buganov, Viktor Ivanovič, red. *Russkij feodal'nyj arhiv XIV – pervoj treti XVI veka*. [T. 1]. Moskwa, 1986.
- Chorażyczewski, Waldemar. *Przemiany organizacyjne polskiej kancelarii królewskiej u progu czasów nowożytnych*. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2007.
- Chorażyczewski, Waldemar. „Kancelarie centralne państwa w XIV–XVIII wieku”. W *Dyplomatyka staropolska*, zredagował Tomasz Jurek, 145–88. Warszawa: DiG, 2015.
- Chorażyczewski, Waldemar. „Polska kancelaria królewska w dobie unii wileńskiej i mielnickiej. Elementy modernizacyjne”. W *Akty unii wileńskiej i mielnickiej (1499–1501). Dokumenty i studia*, zredagowała Lidia Korczak, 123–63. Kraków; Wilno: Polska Akademia Umiejętności, Lietuvos istorijos institutas, 2022.
- Fijałek, Jan, i Władysław Semkowicz, red. *Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej*. T. 1: *1387–1507*. Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1932–1948.
- Gruša, Alàksandr Ìvanavič. *Krizis doveriâ? Poâvlenie i utverždenie pravovogo dokumenta v Velikom Knâžestve Litovskom (konec XIV – pervââ tret' XVI v.)*. Moskwa; Sankt Peterburg: Centr gumanitarnyh iniciativ, 2019.
- Gruša, Alàksandr Ìvanavič. *Tradiciâ i eë preodolenie: Rus' i Velikoe Knâžestvo Litovskoe v XII – pervoj treti XVI v.* Wilno: Evropejskij gumanitarnyj universitet, 2024.
- Gruša, Alàksandr Ìvanavič. *Kancyliaryja Vialikaha Kniastva Litoŭskaha 40–ch hadoŭ XV – pieršaj palovy XVI st.* Mińsk: Bielaruskaja navuka, 2006.
- Jurkevičius, Andrius. „Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro Jogailaičio kanceliarijos rusėniški dokumentai paleografiniu aspektu”. W *Moteris prie istorijos šaltinio. Mokslinių straipsnių rinkinys, skirtas profesorės Irenos Valikonytės 75 metų jubiliejui*, zredagował Eugenijus Saviščevas, 118–42. Wilno: Vilniaus universiteto leidykla, 2024.
- Krom, Mihail Markovič. „Kancelârii i dokumenty Velikih Knâžestv Litovskogo i Moskovskogo v XV – pervoj polovine XVI v.: opyt sravnitel'nogo analiza”. W *Vspomogatel'nye istoričeskie discipliny*, zredagował Viktor Nikolaevič Pleškov, 31, 46–55. Sankt Peterburg: Dmitrij Bulanin, 2010.
- Lazutka, Stanislovas, Irena Valikonytė, Genutė Kirkienė, i Jolanta Karpavicienė. „[vadas”. W *Lietuvos Metrika (1522–1530). 4–oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija)*, zredagowali Stanislovas Lazutka, Irena Valikonytė, Genutė Kirkienė, i in., IX–CXLIV. Wilno: Vilniaus universiteto leidykla, 1997.
- Lickevič, Oleg Vladimirovič. „Letopisec velikih knâzej litovskih” i „Povest' o Podol'e”: *opyt kompleksnogo kritičeskogo razbora*. Sankt Peterburg: Dmitrij Bulanin, 2019.
- Liubaja, Aliona Aliaksandraūna. „Talmačy i pisary tatarskija z rodu kniazioŭ Jušynskich: hieniealahičnyja padstavy prasapahrafičnaha analizu”. W *Studia Historica*

- Europae Orientalis*, zredagował Aleksej Viktorovič Martynůk, 11, 140–53. Mińsk: RIVŠ, 2018.
- Lûbaâ, Alena Aleksandrovna. „Osobnosti organizacii i deâtel'nosti tatarskih tolmačej i pisarej Velikogo Knâžestva Litovskogo v sravnenii s deâtel'nost'û tatarskih perevodčikov Posol'skogo prikaza”. W *Perevodčiki i perevody v Rossii konca XVI – načala XVIII stoletia. Materialy meždunarodnoj naučnoj konferencii. Moskva, 29–30 sentâbrâ 2021 g.*, zredagował Dmitrij Vladimirovič Lisejcev, 2, 96–102. Moskwa: Institut rossijskoj istorii RAN, 2021.
- Lûbavskij, Matej Kuz'mič. *Litovsko-Russkij sejm: opyt po istorii učreždeniâ v svâzi s vnutrennim stroem i vnešneû žizn'û gosudarstva*. Moskwa, 1900.
- Lulewicz, Henryk, i Andrzej Rachuba, red. *Urzędnicy centralni i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII wieku: spisy*. Kórnik: Biblioteka Kórnicka, 1994.
- Pietkiewicz, Krzysztof. „Dokument ruski w kancelarii litewskiej Aleksandra Jagiellończyka (1492–1506)”. W *Litwa i jej sąsiedzi od XII do XX wieku. Studia ofiarowane prof. dr. hab. J. Ochmańskiemu w sześćdziesiątą rocznicę urodzin*, zredagowali Grzegorz Błaszczyk i Artur Kijas, 65–86. Poznań: Wielkopolska Agencja Wydawnicza, 1994.
- Pietkiewicz, Krzysztof. „Dokumenty unii polsko-litewskiej na przełomie XV/XVI wieku”. W *Akty unii wileńskiej i mielnickiej (1499–1501). Dokumenty i studia*, zredagowała Lidia Korczak, 79–122. Kraków; Wilno: Polska Akademia Umiejętności, Lietuvos istorijos institutas, 2022.
- Pietkiewicz, Krzysztof. „Uwagi o dokumencie łacińskim w praktyce kancelarii litewskiej Aleksandra Jagiellończyka”. W *Praeities pėdsakais. Skiriama prof. daktaro Z. Kiaupos 65-mečiui*, zredagował Edmudas Rimža, 119–34. Wilno: Lietuvos istorijos institutas, 2007.
- Pietkiewicz, Krzysztof. *Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka. Studia nad dziejami państwa i społeczeństwa na przełomie XV i XVI wieku*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu, 1995.
- Radziwiński, Zygmunt F., Piotr Skobielski, i Bronisław Gorczak, red. *Archiwum ksiąg Łubartowiczów Sanguszków w Sławucie*. T. 1: 1366–1506. Lwów, 1887.
- Rusina, Olena Volodimirivna. „Politiko-konfesijnì orižntiri pravoslavnih kancelâristiv rubežu XV–XVĪ st.” *Ukraïns'kij ïstoričnij žurnal* 5 (2017): 4–23.
- Ruskaâ ïstoričeskaâ biblioteka, izdavaemaâ Imperatorskoû Arheografičeskoû komissieû*. T. 20: *Litovskaâ metrika*, t. 1. Peterburg, 1903.
- Savišėvas, Eugenijus. „Suvaldyti chaosą. Bandymas naujai tirti Lietuvos didžiojo kunigaikščio Kazimiero suteikčią knygą”. W *Istorijos šaltinių tyrimai*, red. Artūras Dubonis, 1, 115–73. Wilno: Lietuvos istorijos institutas, 2008.
- Sedel'nikov, Aleksandr Dionis'evič. „Poslanie ot druga k drugu i zapadnoruskaâ knižnost' XV veka”. *Izvestiâ AN SSSR. VII seriâ. Otdelenie gumanitarnyh nauk* 4 (1930): 223–39.
- Sreznevskij, Izmail Ivanovič. *Materialy dlâ slovarâ drevnerusskogo âzyka po pis'mennym pamâtnikam*. T. 1: A–K. Sankt Peterburg, 1893.
- Sułkowska-Kurasiowa, Irena. „Metryka Litewska – charakterystyka i dzieje”. *Archeion* 65 (1977): 91–118.

- Sułkowska-Kurasiowa, Irena. *Polska kancelaria królewska w latach 1447-1506*. Wrocław; Warszawa; Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1967.
- Zakrzewski, Andrzej B. *Wielkie Księstwo Litewskie (XVI–XVIII w.). Prawo – ustroj – społeczeństwo*. Warszawa: Campidoglio, 2013.
- Zators'kij, Nazar. „*Poslannâ Misaila do papi Siksta IV*” 1476 roku: rekonstrukciâ arhetipu. *Kiivs'ke hristiânstvo* 15. Lwów: UKU, 2018.
- Zbiór dokumentów pergaminowych 1155–1939. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. 1/1/0.